

مرکز مدیریت حوزه‌های علمی خاوران

معاونت پژوهش
اداره کل پژوهش‌های تحصیلی

آشنایی اجمالی با کلیات تحقیق با تأکید بر موضوع یابی

شهریور ۱۳۹۶

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

۱. تعریف تحقیق و روش تحقیق ۳
۲. آثار و فوائد تحقیق ۳
۳. دسته بندی های گوناگون تحقیق ۴
۴. اقسام تحقیق از نگاه هدف گزارى ۴
 - أ. بنیادی ۴
 - ب. کاربردی ۵
 - ج. توسعه‌ای ۵
 ۵. انواع روش تحقیق بر پایه منابع علم ۵
 - أ. روش تحقیق عقلی و تحلیلی ۵
 - ب. روش تحقیق نقلی و تاریخی ۵
 - ج. روش تحقیق نقلی و وحیانی ۵
 - د. روش تحقیق ادبی و زبان شناختی ۵
 - ه. روش تحقیق تجربی و عملی ۵
 - و. روش تحقیق شهودی و عرفانی ۵
۶. اقسام روش تحقیق به لحاظ قلمرو انجام آن ۵
 - أ. کتابخانه‌های (اسنادی): ۵
 - ب. میدانی: ۶
۷. مراحل تحقیق ۶
 - أ. انتخاب موضوع ۶
 - یکم. ویژگی‌ها و شاخص موضوع مطلوب ۶
 - دوم. راههای شناسایی موضوع ۷
 - سوم. تحدید موضوع ۸
 - چهارم. انتخاب عنوان تحقیق ۹
 - ب. گردآوری اطلاعات (تتبع) ۱۰
 - ج. تحلیل داده ها ۱۰
 - د. نقد و بررسی داده ها ۱۰
 - هـ بیان نوآوری‌های تحقیق ۱۱

۱. تعریف تحقیق و روش تحقیق

ریشه «حق» به معنای ثبوت و پایداری (پایداری و استواری) است. باب تفعیل نیز دربردارنده معنای تعدی، نیز تدریجی بودن فعل است، بنابراین:

«تحقیق» یعنی یافتن یا ساختن گام به گام حقیقت (از راه گردآوری اطلاعات و پردازش آن‌ها)

«محقق» کسی که در پی دستیابی به حقیقت و واقعیت یا ساختن آن باشد.

روش تحقیق یعنی چگونگی یافتن یا ساختن حقیقت؛ منطق و شیوه درست گردآوری اطلاعات و پردازش آنها برای

حقیقت یابی

تحقیق روشمند نیز به معنای هر گونه کوشش علمی که از نظم و برنامه خاصی برخوردار باشد؛ یعنی

۱. بر «منابع و مبانی» معینی استوار باشد؛

۲. از «قواعد و ابزار» ویژه‌ای مدد جوید؛

۳. «مراحل معینی» را سپری کند؛

۴. رسیدن به «هدفی معین» را دنبال کند.

۲. آثار و فوائد تحقیق

برخی آثار و فوائد تحقیق عبارتند از:

۱. پیدایش و گسترش علم و دانش در رشته‌های مختلف؛

۲. رشد قوه ابتکار و خلاقیت در افراد مستعد؛

۳. تطبیق و مقایسه دستاوردهای علمی و فکری؛

۴. تقویت وضعیت علمی جامعه و توسعه دانش؛

۵. درک بهتر نیازهای واقعی جامعه؛

۶. رسیدن به راهکارهای بهتر برای انواع مشکلات موجود؛

۷. نقد دیدگاه‌ها در عرصه‌های گوناگون به منظور ارتقای آن‌ها؛

۸. پاسخ به شبهات موجود و دفاع از ساحت دین.

۳. دسته بندی های گوناگون تحقیق

تحقیق با نگاه های گوناگون، دسته بندی های متفاوتی دارد که شناخت آنها بر هر پژوهشگری لازم است، مانند دسته بندی آن به لحاظ:

۱. اصل موضوع: (ساده و تک لایه یا تطبیقی و چندلایه)

۲. متعلق پژوهش: (تک رشته ای یا میان رشته ای)

۳. شیوه اجرای آن: (فردی یا گروهی)

۴. کانون و بستر حرکت پژوهشگر: (موضوع محور و متن محور)

۵. اهداف تحقیق: (بنیادی و علمی یا کاربردی و عملی)

۶. قلمرو انجام دادن تحقیقات: (میدانی و نامحدود یا محیطی و محدود به کتابخانه)

۷. پردازش اطلاعات: (توصیفی یا تحلیلی یا انتقادی)

۴. اقسام تحقیق از نگاه هدف گذاری

در یکی از تقسیمات رایج، تحقیق را به اعتبار هدف به سه دسته تقسیم می کنند:

أ. بنیادی

هدف از تحقیق بنیادی، ارائه نظریه نو است و به واسطه آن دانش علمی جدید ایجاد می شود از این رو این تحقیق، تحقیقی است که بر اساس نبوغ و نوآوری پژوهشگر صورت می گیرد و پژوهشگر در آن لزوماً به دنبال نتایج عملی نیست. گاهی به این پژوهش ها «نظری» نیز می گویند. به عنوان نمونه به برخی از تحقیقات بنیادی اشاره می شود:

* نظریه حرکت جوهری در ملاصدرا

* کشف جاذبه زمین توسط نیوتن

* نفی به کارگیری اجماع در فقه

ب. کاربردی

هدف از تحقیق کاربردی، رفع یک نیاز ویژه و دستیابی به هدفی خاص است. در واقع این نوع تحقیق در پاسخ به نیازهای روز انجام می‌گردد و از نتایج آن برای اصلاح امور استفاده می‌شود. در این روش، پژوهشگر، نظریات تولید شده در پژوهش‌های بنیادی را در دنیای واقعی به کار می‌گیرد و گره از مشکلات می‌گشاید.

* راهکارهای کاهش بدحجابی

* راه‌های مبارزه با تورم

* بررسی علل و عوامل رشوه‌گیری

ج. توسعه‌ای

هدف پژوهشگر در این نوع تحقیق، کشف مطالب جدید نیست، بلکه با تکیه بر دانش‌های موجود در صدد ایجاد روش‌های جدید یا بهبود روش‌های گذشته و یا وسعت دادن به گستره یک علم است. تدوین یا تهیه برنامه‌ها، طرح‌ها و دستورالعمل‌ها از قبیل تحقیقات توسعه‌ای هستند.

۵. انواع روش تحقیق بر پایه منابع علم

أ. روش تحقیق عقلی و تحلیلی

ب. روش تحقیق نقلی و تاریخی

ج. روش تحقیق نقلی و وحیانی

د. روش تحقیق ادبی و زبان‌شناختی

ه. روش تحقیق تجربی و عملی

و. روش تحقیق شهودی و عرفانی

۶. اقسام روش تحقیق به لحاظ قلمرو انجام آن

أ. کتابخانه‌ای (اسنادی):

در این روش، اطلاعات لازم در مورد ریزموضوع‌های تحقیق، از طریق مطالعه کتاب‌ها، مقاله‌ها و پایان‌نامه‌ها و دیگر آثار

مکتوب که به طور معمول در کتابخانه‌های عمومی یا تخصصی موجود است، به دست می‌آید.

ب. میدانی:

تحقیقی است که بر روی پدیده‌های عینی، محسوس و قابل اندازه‌گیری صورت می‌گیرد. در واقع هر مطالعه علمی بزرگ یا کوچکی که روابط را به طور نظام‌یافته و در شرایط زندگی واقعی مانند جوامع محلی، مدارس، کارخانه‌ها، سازمان‌ها و مؤسسه‌ها دنبال می‌کند، از انواع مطالعه میدانی است. در تحقیقات میدانی، محقق از سه روش «مشاهده»، «مصاحبه»، «پرسشنامه» برای گردآوری اطلاعات مورد نیاز خود بهره می‌برد.

۷. مراحل تحقیق

مراحل هر تحقیق عبارت است از:

أ. انتخاب موضوع

موضوع چیزی است که محقق پیرامون آن تحقیق می‌کند و درباره آن سخن می‌گوید. موضوع تحقیق، تعیین کننده محدوده تحقیق است و مشخص می‌کند که در تحقیق چه مواردی مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. به عنوان مثال اگر موضوع «بررسی سیره سیاسی پیامبر -صلی الله علیه و آله و سلم-» باشد، نباید در آن از سیره سایر معصومین و یا از سیره اخلاقی یا عبادی پیامبر (ص) بحث شود.

یکم. ویژگی‌ها و شاخص موضوع مطلوب

برخی از ویژگی‌های موضوع مطلوب به شرح ذیل است:

۱. علاقه و توجه محقق به موضوع

از آن جایی که علاقه‌مندی به موضوع، از جمله عواملی است که سبب افزایش میزان توانایی و پشتکار و جدیت پژوهشگر می‌گردد، لازم است موضوع انتخابی مورد علاقه محقق باشد.

۲. سودمند و نتیجه‌بخش بودن

شایسته است که موضوع انتخابی، کاربردی و در صدد برطرف ساختن نیازهای علمی باشد به گونه‌ای که بتواند مخاطبین را جذب کند و حرفی برای گفتن داشته باشد. این شرط، خصوصاً در تحقیقات علوم اسلامی و امور تبلیغی، اهمیت بیشتری دارد.

۳. صراحت و شفافیت موضوع تحقیق

موضوعی که انتخاب می‌شود، باید صریح و شفاف بوده و چارچوب و حدود و اجزای آن معین باشد. ناقص ماندن بسیاری از تحقیقات به مبهم بودن یا کلی بودن موضوع تحقیق باز می‌گردد. برای اطمینان از عدم ابهام در موضوع، لازم است موضوع، تجزیه شود و تک تک کلمات و واژه‌های آن تعریف شود.

۴. دستیابی به منابع کافی

یکی از عوامل مؤثر در تحقق پژوهش، تتبع و جست‌وجو در منابع تحقیق است. بدیهی است که بدون در اختیار داشتن منابع کافی، نمی‌توان ابعاد موضوع را به طور دقیق مورد بررسی قرار داد. به عنوان مثال در برخی موارد ممکن است موضوع تحقیق به گونه‌ای باشد که منابع آن محرمانه تلقی شود و مراکز مختلف، از در اختیار قرار دادن آن منابع خودداری کنند. گاهی نیز فقدان منابع، به دلیل جدید و نوبودن موضوع است. بهتر است تحقیق، پیرامون چنین موضوعاتی توسط محققین حرفه‌ای صورت بگیرد؛ چراکه اگر محقق غیرحرفه‌ای در ابتدای کار خویش چنین موضوعاتی را در دستور کار قرار دهد، مجبور خواهد شد به جای تمسک به دلایل و مستندات قوی، به حدس و گمان و احتمالات روی آورد و در نهایت، نوشته‌ای ضعیف و کم‌مایه ارائه دهد.

۵. محدودیت گستره

لازم است موضوع انتخاب شده توسط محقق محدود باشد و نهایتاً حلّ یک مسأله را مدّ نظر داشته باشد. هر قدر موضوع تحقیق محدودتر باشد، محصول ارائه شده علمی‌تر، عمیق‌تر و ارزشمندتر خواهد بود. بنابراین از آنجایی که ممکن است موضوع، ابعاد گوناگون و متعددی داشته باشد، محقق باید بررسی یکی از ابعاد آن را مدّ نظر داشته باشد و تا حدّ امکان آن را محدود سازد. به عنوان مثال موضوعی با عنوان «سیره معصومین» به دلیل گستردگی، ده‌ها و حتی صدها جلد کتاب را در بر خواهد گرفت و نشان از عدم اطلاع محقق از ابعاد موضوع انتخابی دارد. تحقیق پیرامون فرایند محدودسازی یک موضوع کلی در ادامه بیان خواهد شد.

دوم. راه‌های شناسایی موضوع

۱. تأمل و تفکر در خصوص اهدافی که هر محقق می‌تواند داشته باشد.

۲. مشورت کردن با کسانی که در رشته تحصیلی مورد نظر، دارای توانمندی‌های لازم هستند و طبیعتاً با موضوعات، سؤالات، مسائل و مشکلات این رشته و همچنین با نیازهای جامعه در رابطه با رشته خود، آشنایی بیشتری دارند. علاوه بر آن مشورت با اساتید نیز در انتخاب موضوع یا اصلاح و روشن کردن ابعاد آن می‌تواند راهگشا باشد.
۳. مراجعه به مؤسسات تحقیقاتی، پژوهشگاه‌ها و حتی برخی از ارگان‌های اجرایی، خصوصی یا دولتی است. این مراکز، معمولاً طرح‌ها و پروژه‌های بزرگ و کوچکی دارند که می‌توان یکی از آن‌ها را به عنوان موضوع تحقیق انتخاب کرد. مزیت استفاده از این‌گونه موضوعات، آن است که موضوع مطابق با نیاز جامعه و در اکثر موارد کاربردی است و مورد استفاده قرار می‌گیرد.
۴. جست‌وجو در کتابخانه‌ها و بانک‌های اطلاعاتی، مراجعه به منابع اطلاع رسانی و منابع الکترونیکی و حضور در جلسات سخنرانی، گردهمایی‌ها و کارگاه‌های تخصصی.

سوم. تحدید موضوع

یکی از مهارت‌های لازم، پس از انتخاب موضوع، محدود کردن آن است. هرچه موضوع گسترده‌تر باشد، تحقیق پیرامون آن نیز سخت‌تر خواهد بود. به منظور محدود کردن موضوع، محقق باید یک عنوان کلی مورد علاقه و دارای شرایط مناسب را شاخه‌بندی کرده، سپس هر شاخه را به شاخه‌های ریزتر تقسیم کند و یکی از شاخه‌های مناسب با حجم تحقیق را انتخاب کند. به عنوان مثال، موضوع سیره معصومین را ابتدا به چهارده شاخه تقسیم کند که یکی از آن‌ها سیره حضرت علی (ع) است. این شاخه نیز خود به شاخه‌های ریزتر تقسیم می‌شود که یکی از آن‌ها سیره سیاسی حضرت است که می‌تواند بسته به دوران‌های مختلف عمر ایشان یا بسته به سیاست‌های مختلف سیاست خارجی حضرت یا سیاست حضرت در مقابل گروه‌های مخالف و ... تقسیم شود.

روش محدودسازی موضوع، متنوع و گوناگون است. برخی از نکات روش شناختی در تحدید موضوع به شرح ذیل است:

۱. تحدید موضوع از نظر تبارشناسی

بدین معنا که موضوع در علمی خاص مورد بررسی قرار گیرد و مبحث خاصی از آن مورد توجه قرار گیرد؛ مثلاً اگر بحث شفاعت انتخاب می‌شود، اولاً در علم کلام و ثانیاً به عنوان یک مبحث معادشناسی از آن بحث شود. لازم به ذکر است که این موضوع، مانند بسیاری از موضوعات دیگر، ممکن است در چند علم (مانند روان‌شناسی و اخلاق و فقه) قابل بررسی

باشد. افزون بر آن در علم کلام نیز می‌تواند از جهت‌های گوناگون (در مباحث توحید و عدل و نبوت و امامت و معاد) مورد بحث قرار گیرد.

۲. تحدید موضوع از نظر مکان یا محل: محدود کردن موضوع را به اعتبار مکان به عنوان مثال «سیر تفسیر موضوعی در جهان شیعه» یا «گونه‌شناسی تعامل مسلمانان با غیرمسلمانان در مدینه»

۳. تحدید موضوع از نظر زمان: محدود کردن موضوع به اعتبار زمان مانند «سیر تفسیر موضوعی در دوران معاصر» یا «ویژگی‌های حکومت دینی در عصر نبوی»

۴. تحدید موضوع از طریق مقاطع و لایه‌های بحث: بسیاری از پدیده‌ها را می‌توان به چند مقطع و لایه تقسیم کرد و یکی از برش‌های آن را برگزید؛ مثلاً «پدیده ارتقای قلم حوزویان» در چند مقطع بررسی شدنی است:

- * علل و عواملی که آن را پدید آورده است (علل و عوامل ارتقای قلم حوزویان)؛
- * این پدیده با چه سیر و فرایندی به وجود آمده است؟ (فرایند ارتقای قلم حوزویان)؛
- * این فرایند، چه شرایط و ویژگی‌هایی دارد؟ (شرایط و ویژگی‌های ارتقای قلم حوزویان)؛
- * این پدیده با چنین ویژگی‌هایی چه لوازم و نتایجی برای جامعه می‌تواند داشته باشد؟ (پیامدهای مثبت ارتقای حوزویان در عرصه قلم).

چهارم. انتخاب عنوان تحقیق

عنوان تحقیق، دریچه‌ای است که از طریق آن خواننده با محتوای تحقیق آشنایی کلی پیدا می‌کند؛ از این رو باید به خوبی بیانگر موضوع تحقیق باشد. از آنجایی که عنوان مناسب، تأثیر فراوانی در جذب مخاطب دارد، لازم است محقق از انتخاب عناوین عام و مبهم پرهیز نماید. برخی از نکاتی که در انتخاب عنوان باید بدان توجه داشت به شرح ذیل است:

۱. استفاده از واژه‌ها و تعابیر دقیق

۲. ایجاد وزن و آهنگ خاص در عبارت

۳. کوتاه و مختصر بودن و فاقد واژه‌های مترادف

۴. غیر سؤالی بودن عبارت.

ب. گردآوری اطلاعات (تتبع)

در این مرحله از تحقیق، محقق متناسب با موضوع انتخابی به جست‌وجو و گردآوری اطلاعات از منابع می‌پردازد.

اصول و شرایط گردآوری مطالب برای تحقیق

۱. صادق و معتبر بودن اطلاعات

اطلاعات و مطالبی که جمع‌آوری می‌شوند، به منزله مواد و مصالحی اند که در ساختمان تحقیق از آنها استفاده می‌شود. همان‌گونه که مصالح باید محکم و مرغوب باشد، مطالب گردآوری شده نیز باید صادق باشند و از منابع معتبر جمع‌آوری شوند.

۲. واضح بودن مطالب

مبهم بودن معنا و قابلیت چندگونه تفسیر، از نقاط ضعف مطلب است و به کار تحقیق نمی‌آید.

ج. تحلیل داده‌ها

پس از گردآوری اطلاعات، محقق به تجزیه و تحلیل اطلاعات می‌پردازد و مواد و مصالح گزینش شده و دسته‌بندی شده را در راستای موضوع و سؤال تحقیق پردازش می‌کند. لازم است محقق قبل از تحلیل، اطلاعات موجود را به خوبی درک و فهم کند و به زبان و قلم خود بازنویسی کند، تا بتواند اندیشه‌ها و دیدگاه‌ها را به اجزاء و مؤلفه‌هایش تحلیل کند. هنگامی که او بتواند مطالب آموخته شده در یک موضوع خاص را با ساختاری جدیدتر بازسازی کند تا کارایی و تاثیرگذاری مطلب بیشتر شود، به مرحله بسیار خوبی از پردازش اطلاعات رسیده است.

د. نقد و بررسی داده‌ها

نقد یا انتقاد در اصطلاح عبارت است، از بیان معایب و محاسن شخص، عملکرد، واقعه، خبر و یا نظر. نقد و انتقاد نه تنها در مواجهه با آرای دیگران، امری مطلوب است بلکه برای انسان در برخورد با آرای خویشان نیز مطلوب و توصیه شده است. در این مرحله از تحقیق، محقق پس از گردآوری اطلاعات و تجزیه و تحلیل آن‌ها، به نقد و ارزیابی می‌پردازد. محقق در نقد سخن دیگران ابتدا باید مشخص کند، داده مورد نظر از قبیل گزاره گزارشی است یا اندیشه‌ای. بدین معنا که گاه گزاره مورد نقد، نقلی است و گاه اندیشه و دیدگاه خود نویسنده. در صورت نخست بحث اعتبار سندی مطرح است و

مواردی از قبیل اعتبار مؤلفی که مطلب از او نقل شده، اعتبار واسطه‌ها، اعتبار منبع مکتوب و نسخه‌های آن و مورد بررسی قرار می‌گیرد اما در صورت دوم بر اساس قواعد استدلال، دیدگاه مؤلف مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. در نقد گزاره‌هایی که مولف، مدعا و اندیشه خود را بیان می‌کند، پیش از هر چیز، بر طبق آموزه‌های اخلاق پژوهش، محقق باید فهم کاملی از نظریه داشته باشد و سپس به نقد و ارزیابی آن بپردازد.

ه. بیان نوآوری‌های تحقیق

در این مرحله، محقق در مقام دست‌یابی به چیزی است که تا کنون به دست نیامده است و این امر ممکن است در قالب رسیدن به مسئله جدید، نظریه جدید، روش جدید و یا مفهوم سازی جدید باشد.

منابع

۱. اسحاقی سید حسین، اصول و مهارت پایان‌نامه نویسی، قم، نشر هاجر، ۱۳۹۲.
۲. _____، رموز پژوهشگری، قم، نشر هاجر، ۱۳۹۲.
۳. اسلام‌پور کریمی حسن، خودآموز مقدمات پژوهش، تهران، سمت، ۱۳۹۳.
۴. فرامرز قرا ملکی احد، روش‌شناسی مطالعات دینی، مشهد، انتشارات دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۵.
۵. مقدمی محمود، چگونه پایان‌نامه بنویسیم، قم، انتشارات جامعه‌القرآن الکریم، ۱۳۸۷.
۶. مهدی‌زاده حسین، راهنمای پژوهش‌نامه نویسی، قم، نشر هاجر، ۱۳۸۵.